

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

DOI 10.33124/hsuf.2025.17.07

Єгор Врадій

*Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»,
Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»,
Центр сучасної історії імені М. Гаєвого
Українського католицького університету
vradiyya@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3160-8647>*

ГІРКА ВІЙНА ПАМ'ЯТЕЙ ІЗ ЗАБУТТЯМ І ВИБІРКОВІСТЮ.

**Рецензія на монографію Вікторії Хітерер
«Bitter War of Memory: The Babyn Yar Massacre,
Aftermath and Commemoration»¹**

У 2026 р. Україна і світ вшановуватимуть 85-ті роковини від моменту початку масових розстрілів у Бабиному Яру. Урочище на північного-західній околиці Києва, вибране нацистами як місце масового убивства єврейських жителів української столиці, нині є одним із найбільш знаних символів Голокосту в Україні. Сумнозвісний рекорд нацистського геноциду (за кількістю убитих у стислому часовому проміжку), встановлений тут у вересні 1941 р., вже достатньо давно перестав бути винятково фактом минулого, але набув інших значень. Так, модельність механіки Голокосту у Бабиному Яру перетворилась на трагічний еталон жорстокості геноциду², його символізм повсякчасно є елементом філософських та публіцистичних оцінках

¹ Victoria Khiterer, *Bitter War of Memory: The Babyn Yar Massacre, Aftermath and Commemoration* (West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2025), 322 p.

² Виявом символізму трагедії Бабиного Яру є й застосування формулювання «Бабини Яри» України – як своєрідного означення специфіки Голокосту на переважній частині сучасної України. Див. наприклад: «Бабини Яри» були по всій території України – історик Петро Долганов», *Armyinform*, дата звернення 22 жовтня, 2025, <https://armyinform.com.ua/2023/09/29/babyni-yary-buly-po-vsij-terytoriyi-ukrayiny-istoryk-petro-dolganov/>.

подій минулого. Простір Бабиного Яру продовжує залишатися своєрідним полем конкуренції — пам'ятей про німецьку окупацію і Другу світову війну, права інституційного осмислення травматичного минулого тощо. Безумовно, за роки від моменту відновлення Української Незалежності, на шляху усвідомлення місця Бабиного Яру в українській національній історії та історії Голокосту на українських теренах зроблено немало. Разом із цим, очевидно, що проблематика не вичерпана. Ба більше, в умовах сучасної Війни за українську незалежність, історія одного із найбільших злочинів нацистського тоталітаризму та спроб свідомого затирання пам'яті про нього радянським режимом у період після Другої світової війни, змушують до перегляду трагічного досвіду.

Тож, безумовно, важливою подією є поява монографії Вікторії Хітерер «Гірка війна пам'яті: масове убивство у Бабиному Яру, його післядія та вшанування», яка стала доступною читачам від 2025 р.³

Вікторія Хітерер, професорка історії Міллерсвільського університету (США), членкиня Вченої ради Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» є однією із найбільш знаних у світі дослідниць історії українських євреїв та євреїв Києва зокрема. До її академічного доробку належить низка публікацій, які багато у чому започаткували вивчення єврейської історії Києва межі XIX — початку XX століть у період відновлення Української Незалежності після 1991 р. Надзвичайно важливим є те, що значна кількість наукових праць дослідниці, у тому числі й монографія, про яку головним чином йтиметься у цьому тексті, написані видані англійською мовою. Це дозволяє сподіватися на перспективу розширення дискусії про історичну спадщину Бабиного Яру за межі винятково україномовного академічного та суспільного дискурсів.

Як зазначає авторка у вступі до книги, її текст був написаний та підготовлений до друку у 2019–2023 рр. — період випробувань пандемії та початку повномасштабної фази війни Росії проти України, а також цілої низки терористичних атак проти

³ Khiterer, *Bitter War of Memory*.

Ізраїлю восени 2023 р. і зростання хвилі антисемітизму у світі. Очевидно, що тло подібних суспільно-політичних подій не могло не впливати на процес написання тексту. Утім, дозволимо припустити, що значно важливіший вплив на появу цієї книги мав інший фактор — персональний досвід самої авторки, для якої історія Бабиного Яру та людей, вбитих у цьому місці, є інтегральною частиною процесу її зростання та формування особистості. Зрештою, сама В. Хітерер прямо про це зазначає: *«Я народилася у Києві у єврейській родині і тінь Бабиного Яру сильно позначилася на моєму житті»*⁴. Історія місця, що в роки дитинства та юності авторки існувало у дивовижній дихотомії, коли більшість киян знали про те, що відбулося на теренах Бабиного Яру, утім воліла демонструвати дивовижне незнання чи байдужість до нього, врешті-решт перетворилася на частину життя і предмет наукового дослідження.

Коротко окреслюючи зміст та головні ідеї книги, В. Хітерер вказує:

[...] монографія пояснює чому найбільше масове убивство євреїв у Радянському Союзі відбулося у Києві. Вона показує як довготривалі антисемітські традиції у місті підготували сприятливий ґрунт для масового убивства... [...] У цій роботі досліджено повоєнний підтриманий державою та народний антисемітизм у Києві, а також заперечення Голокосту. Це є основний ключем для розуміння чому радянська влада протягом багатьох років після війни відмовлялася визнати, що більшість жертв Бабиного Яру були євреями, так само як і відмовляла у встановленні монументу там⁵.

Якщо спробувати взяти наративну лінію авторки у хронологічні межі, то вони охоплюватимуть період фактично від другої

⁴ "I was born and grew up in Kyiv in a Jewish family and the shadow of Babyn Yar loomed large in my life". Цит. за: Khiterer, *Bitter War of Memory*, 1. Вікторія Хітерер говорила про важливість персонального досвіду переживання трагедії Бабиного Яру ще до публікації вказаної книги. Див. наприклад: Вікторія Хітерер, «Меморіальний центр Голокосту "Бабин Яр": що не так із критикою майбутнього меморіалу?», *Zbruc*, дата звернення 22 жовтня, 2025, <https://zbruc.eu/node/99760>.

⁵ Khiterer, *Bitter War of Memory*. Р. 2.

половини XIX століття та до сучасності. Утім, основна увага читача привернута до подій минулого XX століття.

У пошуках коріння трагедії, яка розгорнулася в урочищі Бабин Яр наприкінці вересня 1941 р., В. Хітерер звертається до реконструкції життя Києва та його жителів у період падіння Російської імперії, побудови Української держави та боротьби останньої за свою незалежність із різноманітними ітераціями російського імперства — від промонархічної до більшовицької. Доба революцій та військового протистояння 1917–1920-х — знаменувалася не лише карколомними суспільно-політичними змінами, але й незвичайним посиленням міграційної динаміки. Почавшись у часи Великої війни у формі так званого «біженства»⁶, цей процес лише посилюється від 1917 р. Додатковим фактором, який сприяв міграції було зникнення державних обмежень і адміністративного регулювання, характерних для Російської імперії⁷. Усе це разом сприяло притоку нових жителів (у тому числі й євреїв) до міста не лише з українських теренів, але й з інших регіонів колишньої імперії (у тому числі й з Петрограду й Москви). У свою чергу, міграція та збільшення кількості населення незмінно посилюють соціальну напругу, пов'язану з реальною та очікуваною конкуренцією новоприбулими. Попри те, що й до 1917 р. у Києві була значна єврейська громада, поява нових жителів, а головне їхній вихід за межі традиційних ареалів проживання та розселення практично у всіх міських ділянках було чимось винятковим для міста, яке ще відносно нещодавно залишало для більшості юдеїв винятково другорядну роль пригнобленої та непомітної меншини⁸.

Подібно до багатьох неєвреїв новоприбулі євреї Києва на початку 1920-х рр. намагалися адаптуватися до нових соціальних

⁶ Детальніше див., наприклад: Любов Жванко, *Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.)* : монографія (Харків: ХНАМГ, 2010); Анета Примак-Онішк, *Беженство 1915. Забуті вигнанці* (Київ: Темпора, 2019) та ін.

⁷ До 1917 р. право на проживання у Києві регулювалося адміністративними обмеженнями, характерними для т. зв. смуги осілості, започаткованої ще наприкінці XVIII ст.

⁸ В. Хітерер зазначає про своєрідний вихід за межі колишнього гетто (Khiterer, *Bitter War of Memory*, 10). Хоча застосування цього терміну для модерного міста, яким у XIX — на початку XX ст. був Київ, видається перебільшенням.

і політичних реалій вже радянського міста. Попри те, що міграція була переважно внутрішньою за лінією містечко-місто, єврейські родини подібно до багатьох мігрантів, які шукали щастя далеко за межами України, прагнули швидкої інтеграції у нові соціальні структури. Одним із свідчень цього, на думку дослідниці, була значна частка єврейських дітей, які здобували освіту в школах з російською та українською мовою навчання.

У свою чергу, радянський режим майже протягом десятиліття демонстрував позірну прихильність до збереження правильної (виразно нерелігійної) єврейської ідентичності. Виявами цього був розквіт різноманітних єврейських освітніх, культурних та наукових інституцій (у тому числі й Київського інституту єврейської пролетарської культури, Єврейської історико-археографічної комісії, Відділу єврейської мови, літератури і фольклору Української академії наук та ін.). Авторка подає розлогі нариси, присвячені діяльності цих інституцій та водночас пропонує поглянути на людський вимір — у переважній більшості трагічні біографії їхніх керівників.

Надзвичайно цікавим є підрозділ монографії, присвячений геноциду Голодомору, його впливу на життя мешканців міста та загострення соціальної та міжетнічної напруженості. Дослідниця, послуговуючись фактично відомими та достатньо давно введеними до наукового обігу джерелами, подає картину міського виміру голоду та того, як його бачили не лише мешканці Києва, але й люди, які потрапили до нього з-поза України. Можливо, саме останні з дистанції місця походження змогли побачити трагедію гнаних штучним голодом з рідних сіл і містечок людей та неприкриту байдужість міста та його жителів до трагедій новоприбулих. Окрім, додаткового поглиблення конфлікту між «ситим» містом й конаючим від голода селом, В. Хітерер насправді підіймає ще одну важливу проблему — Голодомору на теренах єврейських містечок, його масштабів та ступеню цинізму радянської влади, яка інституційно (через систему Торгзінів) намагалася повною мірою використати фатальну ситуацію, в яку потрапили люди. Дослідниця наводить низку свідчень про те, як і на низовому рівні представники

держави (зокрема й працівники міліції) займалися відвертим здирництвом і буквально полювали на людей, яким вдавалося отримати допомогу від родичів й близьких з-за кордону. Зважаючи на те, що перекази з-за кордону отримували переважно євреї, це лише підкреслювало їхнє нібито «ексклюзивне» становище у очах більшості неєврейського населення.

Можливо, одним із найемоційнішим свідченням, на яке посилається В. Хітерер у цьому підрозділі, є оповідь громадянина США Гаррі Ланга, який восени 1933 р. перебував у Києві, гостюючи у родичів. Відвідуючи синагогу під час циклу осінніх свят, він відзначив:

Вона [синагога — *Є.В.*] була переповнена тисячами вірян, попри загрозу переслідування з боку Комуністичного товариства безбожників. Існує спеціальна юдейська молитва, в якій перераховуються усі відомі форми смерті. Її текст має відсилку й до смерті через голод. Коли я був у синагозі, чоловік, який провадив службу промовляв цю молитву. Коли він підійшов до слів «І той, хто помирає від голоду», він пекучим боєм повторив останнє слово тричі. Тисячі юдеїв схлипуючи і плачучи вторили йому: «Голод, голод, голод...»⁹

Голодомор та його переважно зловісний досвід, на думку, авторки фатальним чином впливав на й так непрості відносини між містянами за різними лініями конфліктів: «місцеві-переселенці», «євреї-неєвреї», а також сприяв нормалізації різноманітних та водночас негативних з точки зору загальноприйнятих моральних норм, практик виживання. Травматичний досвід Голодомору сприяв поширенню упередженості стосовно євреїв. Менше, аніж за десятиліття, вже у період німецької окупації трагедія Голодомору і його жертв були максимально використані нацистською пропагандою, яка прагнула покласти усю відповідальність за радянський штучний голод винятково на євреїв.

⁹ Цит. за: Khiterer, *Bitter War of Memory*, 32. Свідчення Г. Ланга також опубліковані українською. Див.: Гаррі Ланг, «Серед євреїв у Києві» / публікація та вступ Р. Сербин; пер. Т. Жук, *Єгупець* 20 (2011): 176–191.

В. Хітерер, підсумовуючи цей підрозділ, підводить читача до порівняння геноцидів: Голодомору й Голокосту. Дослідниця говорить про дію схожих репресивних механізмів («дегуманізація та доведення до смерті»), які застосовувалися тоталітарними режимами — комуністичним і нацистським. Проте принципово різними були цілі злочинних дій. Якщо у випадку Голодомору, на думку авторки, головною метою було остаточне придушення волі до спротиву колективізації та загалом до дій радянської влади, то нацисти під час Голокосту прагнули тотального убивства усієї єврейської спільноти.

Історії німецької окупації і власне трагедії Бабиного яру, присвячені два з семи розділів книги: Голокосту євреїв Києва та іншим жертвам політики нацистського терору. Переважно на основі вже добре відомих джерел дослідниця фактично намагається дати відповідь на цілий комплекс питань, які фактично точаться навколо відомої тріади «вбивця — жертва — спостерігач», а також провідних моделей поведінки: колабораціонізму — допомоги жертвам геноциду — спостереженні й отриманні вигоди, внаслідок переслідування жертв геноциду. Очевидно, що реальність була набагато складнішою й різноманітнішою за будь-які теоретичні моделі, покликані сформулювати узагальнений погляд на трагедію Голокосту в конкретному просторі й часі. В. Хітерер вдалося показати усю нелінійність і почасти позасхематичність буття євреїв і неєвреїв в окупованому Києві. Водночас, певні питання, заявлені у назвах підрозділів, так і залишаються для читача відкритими. Наприклад, питання: «Чому Бабин Яр стає найбільшим місцем Голокосту у Радянському Союзі?»¹⁰. З одного боку, авторка підкреслює, що тотальність убивства євреїв у Києві — одному із найбільших міських центрів, захопленого Німеччиною у початковий період німецько-радянської війни — була наслідком спланованих дій, а також розрахунком на вороже ставлення неєврейського населення до жертв. З іншого так і не зрозуміло до кінця, наскільки для самих киян був очевидним план нацистів щодо масового убивства єврейських сусідів саме у наприкінці вересня

¹⁰ Khiterer, *Bitter War of Memory*, 47–50.

1941 р.? Безумовно, можна погодитись із твердженням, що за умов більшої відповідальності й свідомості неєвреїв, кількість врятованих вже після початку масових розстрілів могла бути більшою. Утім, говорячи про такий іспит сумління, чи було очевидним власне майбутнє для тих, хто стояв у натовпі та спостерігав за колонами євреїв, що прямували у напрямку?

Дуже важливо, що дослідження В. Хітерер не уникає питання страхітливих виявів колабораціонізму у окупованому Києві та показує, що для значної кількості тих, хто брав участь у злочинах, це була не стратегія вимушеного порятунку, але реальна можливість для реалізації власних інтересів і прагнень. Варто підкреслити, що у цьому розділі та й загалом у книзі, усі процеси, події та явища «залюднені». Іншими словами, тези дослідниці дуже часто промовляють до нас біографіями конкретних людей, які у свою чергу стають узагальненими образами явищ і стратегій поведінки. Наприклад, цитуючи спогади Н. Коржавіна, присвячені реакції місцевого населення на німецьку окупацію, В. Хітерер подає історію київського двірника Митрофана Кудрицького, який вдавався до систематичного психологічного тиску на єврейське подружжя похилого віку — мешканців одного з ним будинку. М. Кудрицький, колишній розкуркулений селянин, який опинився у Києві у 1934 р. На думку, Коржавіна у ньому поєдналися одночасна ненависть до радянської влади та держави із відвертою зловтіхою, коли а ж сама держава застосовувала репресії проти містян, які жили краще за нього. Їхній арешт під час Великого терору давав двірнику надію на покращення власного матеріального становища та своєрідну моральну сатисфакцію за ту, ситуацію, в якій перебував він та його родина. Німецька окупація та можливість відкрито виявляти свою агресію стосовно переслідуваних євреїв лише захопили Кудрицького та іншим людям із схожою мотивацією для співпраці із новою владою¹¹.

¹¹ Образ двірника М. Кудрицького дуже сильно резонує із героєм повісті «Дамський кравець» Олександра Борщаговського та популярного на початку 1990-х рр. однойменного художнього фільму (1990 р., реж. — Леонід Горовець) двірником Антоном Горбуновим. Останній також був жертвою радянської політики розкуркулення та заслання.

Наслідком своєрідної легалізації практик дискримінації та насилля проти євреїв можна вважати й драматичні події єврейського погрому на Подолі, що відбувся 30 вересня – 1 жовтня 1941 року¹². Жертвами побиття, вбивства (у тому числі й шляхом закопування ще живих людей) стали понад десятеро євреїв – чоловіків та жінок. Безпосередніми злочинцями – місцеві мешканці, які не належали до жодних колабораціоністських формувань чи окупаційних органів влади. В. Хітерер показує, як практика насилля проти євреїв, яку відкрито продемонструвала населенню окупованого Києва німецька влада, відкрила шлюзи прихованої і стримуваної ненависті у частини населення. Не менш важливо, що ті, хто брали участь у злочині намагалися нормалізувати свої дії та навпаки засудити практику допомоги й укриття євреїв шляхом відкритих погроз і насилля¹³.

В. Хітерер цілком обґрунтовано вказує на важливу роль, яку грали поліцейські підрозділи, сформовані з числа місцевого населення, у переслідуванні та тотальному вбивстві євреїв. Так само, як і попередники, дослідниця ставить запитання про ймовірну участь військовослужбовців так званого Буковинського куреню – добровольчого формування ОУН (м) – у масових розстрілах у Бабиному яру. Утім, на однозначний висновок авторка так і не зважається, обмежуючись поданням достатньо розлого опису різних дослідницьких позицій з цієї проблеми.

Історія трагедій Бабиного яру не може бути повною без врахування злочинів нацистів та їхніх співучасників щодо інших груп людей – пацієнтів психіатричних клінік, військовополонених, ромів, священнослужителів, діячів комуністичного підпілля та націоналістичного руху. Як вже вказувалося, цьому аспекту авторка присвятила окремий розділ. Якщо говорити про відносно знані сюжети (убивство душевнохворих, військовополонених, ромів та ін.), то розділ фактично є узагальненням положень, наявних на сьогодні досліджень. Разом із цим, варто відзначити, що чи не вперше в історіографії трагедії Бабиного

¹² Khiterer, *Bitter War of Memory*, 53.

¹³ Khiterer, *Bitter War of Memory*, 55.

яру, показано історії жертв, доля яких перебувала й перебуває на маргінесі дослідницької уваги — людей, які були визнані окупаційною владою кримінальними злочинцями (у тому числі й проститутки, жінки із венеричними захворюваннями), заручники з числа цивільного населення, жертви голоду, ті, хто переховувався від примусової евакуації восени 1943 р. та ін.¹⁴

Важливо, що історія трагедії Бабиного яру у книзі не обмежується винятково історією масового убивства. В. Хітерер звертає увагу на важливі аспекти рятування та участі євреїв у спротиві нацистам. У частині історії рятування окремі положення, на нашу думку, потребують уточнення. Зокрема у частині кількості осіб, відзначених званням «Праведник народів світу», так і окремих аспектів рятування на теренах окупованого Києва.

Безумовно, проблематичним залишається питання встановлення точної кількості людей, залучених до процесу рятування євреїв під час Голокосту загалом в Україні та у Києві зокрема. В. Хітерер вказує на 150 осіб, визнаних Державою Ізраїль Праведниками народів світу. Станом на 1 січня 2024 р. відповідно до українського списку Праведників народів світу з порятунку на території Києва пов'язані лише 143 особи¹⁵.

Говорячи про стратегії рятування сюжет книги охоплює історії пов'язані винятково із євреями-киянами та мешканцями поблизу до Києва населених пунктів. Проте варто враховувати, що під час німецької окупації однією із стратегій порятунку була зміна місця проживання євреями з метою уникнення впізнання та видавання себе за представників іншої етнічної групи — поляків, німців, українців чи росіян. Багато міст на території райхскомісаріату «Україна», які були промисловими центрами радянської України, під час окупації приваблювали різноманітні німецькі державні та приватні фірми. Останні дуже часто залучали до своєї діяльності мешканців окупованих територій (переважно поляків та українців), як найманих

¹⁴ Khiterer, *Bitter War of Memory*, 88–94.

¹⁵ Загалом же таких Праведників народів світу, які вчинили подвиг рятування на території Києва — 145. Окрім 143 осіб за українським списком, 2 Праведники належать до чеського списку.

працівників. У такий спосіб, наприклад, певна кількість євреїв з окупаційної зони дистрикт «Галичина», у тому числі й з теренів Львівського гетто, змогли знайти порятунком на території міст Центральної та Східної України¹⁶.

Загалом же, намагаючись сформувати максимально широке узагальнення щодо позиції неєврейського населення стосовно можливого надання допомоги гнаним євреям, можна почасти погодитись із висновком авторки:

Зрада євреїв була простою і добре винагороджувалась нацистами, порятунком був складним і небезпечним. Між цими двома крайніми альтернативами значно більше містян вдавалися до викриття євреїв у Києві, аніж до їх порятунку. [...] Окремі містяни вірили, що вони вже зробили достатньо, якщо знали про євреїв, які переховуються, але не видали їх¹⁷.

У листопаді 1943 р. Червона армія взяла під свій контроль Київ. Понад два роки німецької окупації закінчилися, проте, було б важко стверджувати, що вигнання нацистів поклало кінець усім лініям соціальної та міжетнічної напруги, яка існувала в місті ще з довоєнного періоду. Навпаки, досвід німецької окупації, нацистського терору лише загострив конфлікти та зберіг високий рівень антисемітизму серед киян. Власне, саме за таких обставин розпочалася той період, який у монографії можна умовно означити «Після Бабиного яру». При цьому варто підкреслити, що в цьому змістовому блоці можемо говорити про дві складові частини — історія місця та ставлення до нього до моменту відновлення Незалежності України та після.

Історія Бабиного Яру як місця та символу пам'яті є надзвичайно важливою для розуміння процесів, які відбувалися в Україні одразу після вигнання нацистів. Боротьба за пам'ять і належне вшанування євреїв-жертв нацистського терору

¹⁶ Про наявність євреїв з Галичини, які видавали себе за поляків і німців, в окупованому Києві, писав Якуб Герштенфельд-Малтієль, який у такий же спосіб рятував себе у окупованому Дніпропетровську. Див: Jacob Maltiel-Gerstenfeld, *My Private War. One's Man Struggle to Survive the Soviets and the Nazis* (London, England; Portland, Or.: Vallentine Mitchell, 1993).

¹⁷ Khiterer, *Bitter War of Memory*, 66.

згодом перетворилася на вияв прагнення зберегти власну національну ідентичність та базові, з точки зору демократичного суспільства, права – свободи висловлювання, пересування та ін. Як на нашу думку, авторці вдалося надзвичайно ретельно та водночас концептуально поглянути на радянський період «боротьби за пам'ять Бабиного Яру», який охопив майже п'ять десятиліть після трагічного вересня 1941 р.

В. Хітерер подає широкий нарис обставин, за яких були зроблені перші спроби вшанування пам'яті жертв нацистів у останні воєнні та перші повоєнні роки. Окрім трагічного сліду, який навіть після вигнання нацистів, залишила по собі серед населення нацистська пропаганда, життєві обставини у пограбованому та значною мірою зруйнованому Києві поглибили конкуренцію за кращі соціально-побутові умови, місце роботи тощо. Варто зважати й на той факт, що одночасно із взяттям теренів під свій контроль радянська влада майже одночасно бралася до проведення широкомасштабної мобілізації чоловічого населення до Червоної армії та інших підрозділів. Це також мало свій вплив на життя родин таких мобілізованих.

Іншим процесом, який відбувався одночасно із вигнанням нацистів, була часткова реевакуація населення, якому вдалося у 1941 р. виїхати вглиб СРСР. Повернення було до напівзруйнованих міст із гострим дефіцитом належного житлового фонду очікувано призводив до чергового конфлікту між тими, хто залишався у місті під час окупації та тими, хто прагнув повернутися додому. Усе це разом й створило той негативне, виразно антисемітське тло цього періоду. Авторка показує, як радянська влада, що стикнулася із широким колом масштабних економічних та інфраструктурних проблем, незадоволенням населення намагалася віднайти баланс між позірним засудженням злочинів нацизму та водночас опануванням популярного (народного) запиту на антисемітизм¹⁸.

¹⁸ У цьому ключі нам здається досить влучним означенням періоду – «У пошуках цапа-відбувайла», яке застосував Михайло Міцель. На його думку, у перші повоєнні роки влада СРСР та УРСР не можучи швидко й кардинально покращити життя населення, вирішило зіграти на традиційних для ще російського імперського суспільства сантиментах і розпочала низку кампаній, спрямованих передусім проти єврейської інтелігенції.

Реконструюючи процеси, пов'язані із комеморацією трагедії Бабиного Яру та його жертв, В. Хітерер, як нам здається, ставить дуже важливе дослідницьке питання, яке дотепер оминалося дослідниками:

[...] історики переважно обговорюють взаємодію між радянською владою і євреями. Більшість дослідників оминають третю сторону цієї взаємодії — місцеве населення, яке чітко виражало своє ставлення до євреїв та комеморації і меморіалізації Голокосту. На мою думку, поведінка місцевої влади була надзвичайно послідовною. Вони боялися дратувати і протиставляти себе своїми рішеннями переважуючу частину населення... [...] ... поведінка радянських посадовців не визначалася емоційними факторами — подобалися їм чи не подобалися євреї — проте сухим прагматизмом: як утримати владу і свої власні посади¹⁹.

Якщо процес меморіалізації трагедії Бабиного Яру вже ставав предметом окремих досліджень і тут з точки зору викладення фактичного матеріалу у книзі ми не зустрічаємо чогось нового, то винятково цікавим є аспект «боротьби за пам'ятник у Бабиному Яру», на який В. Хітерер, чи не вперше з-посеред інших дослідників, звертає увагу. А саме як фактор ззовні впливав на динаміку дій радянської влади у справі вшанування пам'яті євреїв-жертв нацизму. Авторка наводить надзвичайно цікаві факти, наприклад, про те, як до процесу намагався долучитися фактично тільки-но створений Національний меморіал Катастрофи і героїзму єврейського народу Яд Вашем²⁰. У 1973 р., тобто ще за 3 роки до появи першого та єдиного радянського пам'ятника у самому Бабиному Яру, у Нью-Йорку з ініціативи Конференції євреїв Радянського Союзу виникає ідея облаштування Скверу на честь жертв Бабиного Яру²¹. Роком раніше

Детальніше див.: Михайло Міцель, *У пошуках цапа-відбувайла: фобії пізнього сталінізму в Україні (1944–1953)* (Київ: Дух і Літера, 2023).

¹⁹ Khiterer, *Bitter War of Memory*, 153.

²⁰ У 1957 р. перший голова Національного меморіалу Яд Вашем професор Бен-Ціон Дінуер звернувся із запитом до Київської єврейської релігійної общини із проханням надіслати пакунок із попелом з теренів Бабиного Яру. Відповідно до рекомендацій МЗС СРСР відповідь на запит так і не була надана (Khiterer, *Bitter War of Memory*, 158).

²¹ Khiterer, *Bitter War of Memory*, 180.

у США розпочався збір коштів на монумент жертвам Бабиного Яру. На думку В. Хітерер, яка посиляється на спогади членів групи радянських художників-скульпторів, які працювали над створенням пам'ятника у Києві, активність американських євреїв певним чином стимулювала владу СРСР та УРСР до інтенсифікації процесу щодо встановлення монументу в Києві. На цьому та інших прикладах авторка показує, як зовнішньополітичний фактор впливав на процес меморіалізації:

[...] політизація Голокосту не є недавнім феноменом; вона була політизована ще під час Холодної війни. Хоча радянська влада ніколи не визнавала, що Голокост мав місце, разом із цим вона дозволяла меморіалізацію його жертв (зазвичай без вказівки що вони були євреями), коли відносини із Заходом покращувалися, аби зробити приємність західним партнерам²².

Бажання «зробити приємне партнерам» тривало впритул до руйнації СРСР та відновлення Незалежної України. Обмежуючи несанкціоновані збори поруч із єдиним пам'ятником в Бабиному Яру, забороняючи покладати квіти та молитися власним громадянам, у випадку високих делегацій західних країн усі ці заборони скасовувалися²³.

Якщо нарис, присвячений боротьбі за збереження пам'яті про Голокост в умовах радянського періоду викликає винятково позитивне враження, то частина, присвячена історії комеморації Бабиного Яру у незалежній Україні викликає більше запитань, аніж відповідей. Фактично його лівова частина присвячена представленню діяльності винятково однієї установи — Меморіальному центру Голокосту «Бабин Яр», що бере свій початок лише у 2016 р. Жодній з інших державних (зокрема й Національному меморіальному заповіднику «Бабин Яр») чи недержавних інституцій, заходів чи проєктів із тривалою історією імплементації історії Голокосту в освітні програми,

²² Khiterer, *Bitter War of Memory*, 192.

²³ Так, наприклад, 3 серпня 1979 р. Бабин Яр відвідала делегація із США. До її складу входили представники члени президентської Комісії з питань Голокосту, активісти єврейських організацій, науковці.

курси із вивчення всесвітньої історії та історії України, видання серій книг з історії Голокосту (у тому числі й з історії трагедії Бабиного Яру) місця майже не знайшлося. Прикметна деталь, що для того, щоб описати масштабні заходи, які відбувалися в Україні того ж року, що й презентація заснування МЦГБЯ, авторці вистачило буквально два речення²⁴.

Натомість висвітленню неоднозначної оцінки результатів архітектурного конкурсу що створення меморіалу у Бабиному Яру чи наприклад обґрунтуванню помилковості визначення МЦГБЯ як «проросійський проект» лише через те, що його ініціаторами та головними донаторами були «українські євреї Михайло Фрідман, Герман Хан і Павло Фукс». Очевидно, що навіть вихід останніх із числа благодійників проекту у 2022–2023 рр. не може змінити той факт, що вже у період російської окупації частини України, яка розпочалася у 2014 р., вказані особи продовжували мати економічні зв'язки із країною-агресором, тим самим сприяючи її підготовці до масштабної війни проти України. Стосовно окремих, із згаданих персон, були введені міжнародні санкції. Натомість вже протягом майже чотирьох років війни терени Бабиного Яру вже неодноразово були піддані терористичним атакам російської армії.

Монографія В. Хіттер безумовно є подією для історіографії Голокосту в Україні та історії Бабиного Яру зокрема. Можливо, після 2016 р. та появи колективної монографії «*Бабин Яр: Історія і пам'ять*» за редакцією Владислава Гриневича та Павла Роберта Магочія, це одна із перших в новітній історіографії спроб комплексного погляду на унікальний епізод Голокосту та водночас багаторічний процес боротьби за збереження пам'яті про трагедію десятків тисяч євреїв — жертв нацистського тоталітаризму та політики свідомого забуття з боку тоталітаризму

²⁴ Khiterer, *Bitter War of Memory*, 206. До речі, саме під час цих заходів було презентоване унікальну на той момент колективну монографію: Владислав Гриневич та Павло Роберт Магочій, ред., *Бабин Яр: Історія і пам'ять* (Київ: Дух і Літера, 2016), в якій чи не вперше було подано комплексний погляд на трагедію Бабиного Яру як ключового символу Голокосту в Україні. Ця книга, що була видана як українською, так і англійською мовами, а також масштабні вшанувальні заходи стали можливими завдяки підтримці канадсько-української благодійної ініціативи Ukrainian-Jewish Encounter (UJE).

комуністичного. Книга надзвичайна цінна, адже вийшла друком у часі, коли Україна вчергове змушена відстоювати власне право на суб'єктність та остаточний вихід із імперських лещат російського сусіда — прямого правонаступника Радянського Союзу. У війні за власну Незалежність Україна протистоїть не лише збройній агресії, але й повсякчасним спробам маніпулювати минулим, представляти Україну і українців як невід'ємну частину «руського мира». Тож, сподіваємося, що ця книга, дискусія навколо неї, а головне — синергія незалежних від країни агресора українських недержавних інституцій та української держави врешті втіляться у гідному меморіальному музеї, присвяченому найголовнішому символу Голокосту в Україні.

Bibliography

«“Babyni Yary” buly po vsii terytorii Ukrainy — istoryk Petro Dolhanov. *Armyinform*. Accessed October 22, 2025. <https://armyinform.com.ua/2023/09/29/>.

Hrynevych, Vladyslav, and Pavlo-Robert Magochii, eds. *Babyn Yar: Istorii i pamiat*. Kyiv: Dukh i Litera, 2016.

Khiterer, Victoria. *Bitter War of Memory: The Babyn Yar Massacre, Aftermath and Commemoration*. West Lafayette: Purdue University Press, 2025.

Khiterer, Victoria. «Memorialnyi tsentr Holokostu “Babyn Yar”: shcho ne tak iz krytykoiu maibutnoho memorialu?». *Zbruc*. Accessed October 22, 2025. <https://zbruc.eu/node/99760>.

Lanh, Harri. «Sered yevreiv u Kyievi». *Yehupets* 20 (2011): 176–191.

Maltiel-Gerstenfeld, Jacob. *My Private War. One's Man Struggle to Survive the Soviets and the Nazis*. London; Portland: Vallentine Mitchell, 1993.

Mitsel, Mykhailo. *U poshukakh tsapa-vidbuvaila: fobii piznoho stalinizmu v Ukraini (1944–1953)*. Kyiv: Dukh i Litera, 2023.

Prymak-Onishk, Aneta. *Biezhenstvo 1915. Zabuti vyhnantsi*. Kyiv: Tempora, 2019.

Zhvanko, Liubov. *Bizhenstvo Pershoi svitovoi viiny v Ukraini: Dokumenty i materialy (1914–1918 rr.)*. Kharkiv: KhNAMH, 2010.